

مرقد ائمه بقیع علیهم السلام در آینه معماری بیناتمدنی (اسلامی - ایرانی)

حمیدرضا نژادرمضانی^۱ و سمیه برزویی^۲ و حامد قرائتی^۳

چکیده

در بستر تاریخ، معماری از هنرهایی بود که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار کند و با عنوان معماری اسلامی در سرزمین‌های مختلف گسترش یابد. پس از مساجد، بناهای آرامگاه‌ها رایج‌ترین بناهای عمومی بودند. هنرمندان و معماران ایرانی در سایه انگیزه و تلاش تمدنی خود، این هنر ماندگار را در سایر سرزمین‌های اسلامی به یادگار گذاشتند. معماری ایرانی در تاریخ کهن خود پیوسته در شش شیوه ظهور پیدا کرد که دو تا، به دوران پیش از اسلام و چهار تای دیگر به دوران اسلامی مربوط است.

در این پژوهش با تکیه بر منابع تاریخی به سبک‌شناسی معماری بارگاه امامان علیهم السلام در بقیع و گونه‌شناسی عناصر تشکیل‌دهنده آن، از جمله پلان، گنبد، پشت‌بندها، چفدها و تزئینات معماری به‌کاررفته در نمای بیرونی پرداخته شده و چنین نتیجه گرفته شده که می‌توان با تکیه بر تاریخچه و عناصر معماری، این بقاع را نمونه‌ای از معماری ایرانی در سرزمین حجاز دانست.

کلیدواژه‌ها: معماری اسلامی - ایرانی، بناهای آرامگاهی، بقیع، سبک‌شناسی معماری،

بیناتمدنی.

۱. کارشناس عمران و دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام.

(hamidrezanejadramezani@gmail.com)

۲. کارشناس ارشد مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی دانشگاه هنر تهران.

(somayyehborzouei@gmail.com)

۳. دانش‌آموخته حوزه علمیه قم، دکترای شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب و استادیار گروه تاریخ اسلام

دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام (نویسنده مسئول). (gharaati_1359@yahoo.com)

مقدمه

معماری از هنرهایی است که همواره از باور و جهان‌بینی انسان متأثر است. در تمدن اسلامی، هنر معماری توانست در یک بستر تاریخی خود را با مفاهیم اسلامی سازگار کند. از این‌رو مسلمانان از آن استقبال کردند. میان شاخه‌ها و کالدهای مختلف معماری، بناهای آرامگاهی جایگاه ویژه‌ای دارند. از این‌رو، آرامگاه‌ها پس از مساجد رایج‌ترین بنای عمومی در ایران بوده و در بافت و فرهنگ جامعه ایرانی ریشه دوانیده‌اند. (هیلن برنند، ۱۳۸۰ش، ص ۲۷۲)

سبک معماری براساس خصوصیات و مقتضیات یک جامعه در هر دوره شکل می‌گیرد و نشان‌دهنده تفکرات و تحولات اجتماعی در کالبد معماری است. در نتیجه سبک می‌تواند بخشی از هویت فرهنگی هر جامعه‌ای باشد که در پوسته بیرونی بناهای معماری آن جامعه نشان داده می‌شود. (ندیمی، ۱۳۹۸ش، ص ۶) بنابراین سبک‌شناسی یک بنا به این دلیل که می‌تواند سبب پیوندهای اجتماعی، فرهنگی و تقریب مذاهب بین دو جامعه شود، اهمیت بسزایی دارد. بررسی گونه‌های عناصر تشکیل‌دهنده بناها در معماری نیز به این علت که ابزارهایی برای تحلیل و رسیدن به شناخت و یکی از شیوه‌های مرسوم سامان‌بخشی به ذهن در زمینه سازه‌های بناهای تاریخی است، اهمیت دارد. (کریمی و دیگران، ۱۳۹۵ش، ص ۵۶)

تحقیق پیش رو می‌کوشد با استفاده از داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای تا واپسین بنای ساخته‌شده بر مدفن ائمه علیهم السلام در بقیع را مبتنی بر توصیف و تحلیل تصاویر به‌جامانده و شباهت سبک معماری این حرم با سبک رایج در دوران حیات معمار سازنده آن بررسی کند و به گونه‌شناسی عناصر سازنده این حرم از قبیل پلان، گنبد، پشت‌بندها، چفدها و تزئینات نما پردازد.

پیشینه پژوهش

گرچه پیش از این به مسئله این تحقیق توجه نشده است، اما آثار ارزشمندی درباره مرقد ائمه علیهم‌السلام در بقیع انتشار یافته است که مشتمل بر برخی گزاره‌های مرتبط با معماری است؛ مانند تحقیق عمار ابوطالبی با عنوان «توسعه و تحول ساخت‌وساز در بقیع بر اساس گزارش‌های تاریخی» که از دید کمی به توسعه ساخت‌وساز در بقیع پرداخته است. محمدصادق نجمی نیز در کتاب تاریخ حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام و آثار دیگر در مدینه منوره به انگیزه ایجاد و تخریب حرم‌ها و تاریخ توسعه حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام در سه مرحله پرداخته است که سرانجام به ساخت قبه بقیع در مرحله سوم، مقارن با اواخر قرن پنجم و بقای آن تا پیش از تخریب اشاره می‌کند. همچنین احمد خامه‌یار در مقاله‌ای با عنوان «تاریخچه اجمالی گنبد ائمه بقیع علیهم‌السلام» و کتاب بهشت بقیع به تاریخچه ساخت، تخریب و معماری این حرم پرداخته است.

معمار حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام

معماری گرچه یک مهارت و مبتنی بر چند دانش مختلف است، اما زمانی که در قالب یک معمار تجسد می‌یابد، می‌تواند نماینده یک فرهنگ و خاستگاه فکری و مذهبی باشد. از دیرباز شیعیان و ایرانیان به مرقد ائمه علیهم‌السلام، برای جایگاه والای ایشان توجه داشته‌اند.

شمس‌الدین ابوالفضل اسعد بن محمد بن موسی، وزیر شیعی برکیارق سلجوقی (ابن اثیر، ۱۹۹۷م، ج ۸، ص ۴۳۰) از براوستان، یکی از روستاهای قم، برخاست. (حموی، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳۶۸) این نسبت در منابع به تصحیف، براوشتانی (امین، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۲۹۹)، اردستانی (امینی، ۱۴۲۸ق، ص ۲۹۵) و بلاسانی (یا بلاشانی) (ابن اثیر، ۱۹۹۷م، ج ۸، ص ۴۳۰؛ ذهبی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۹، ص ۱۸۰) نیز ذکر شده است. شمس‌الدین در دوران ملک‌شاه سلجوقی، نائب

شرف‌الملک خوارزمی و مستوفی کل بوده است که بعداً جای او را می‌گیرد و لقب مجدالملک را دریافت می‌کند. (ابن اثیر، ۱۹۹۷م، ج ۸، ص ۴۰۷)

مجدالملک براوستانی، معماری از اهل قم را برای ساخت گنبد بر مدفن حسن بن علی علیه السلام و عباس بن عبدالمطلب به مدینه فرستاد. اما پس از قتل مجدالملک، این معمار، که در مدینه ساکن شده بود، از ترس امیر مدینه، شریف منظور بن عماره حسینی، به مکه فرار کرد؛ ولی امیر مدینه او را امان داد و به مدینه بازگرداند. مدتی نگذشت که امیر مدینه امان خود را زیرپا گذاشت و معمار قمی را به قتل رساند. (ابن اثیر، ۱۹۹۷م، ج ۱۰، ص ۳۵۲) (عبدالغنی، ص ۲۴۱) از این رو مجدالملک به عنوان بانی و سازنده گنبد حرم ائمه بقیع علیهم السلام شناخته شده است. از خدمات او می‌توان به ساخت بقعه عبدالعظیم حسنی، بازسازی حرم کاظمین علیهم السلام (قزوینی رازی، ۱۳۹۱ش، ص ۲۳۶) و ساخت چارتاکی کوچک روی قبر عثمان، خلیفه سوم، در بقیع (قزوینی رازی، ۱۳۹۱ش، ص ۹۱) اشاره کرد.

با توجه به اینکه مجدالملک براوستانی در سال ۴۹۲ قمری کشته شده و امیر منظور بن عماره در سال ۴۹۵ قمری از دنیا رفته است، در نتیجه معمار فرستاده شده باید در فاصله زمانی ۴۹۲ تا ۴۹۵ قمری به قتل رسیده باشد. بر فرض اینکه این معمار، ساخت گنبد را در زمان حیات مجدالملک آغاز کرده باشد، می‌توان احتمال داد که این گنبد در حدود سال ۴۹۰ قمری یا اندکی پیش یا پس از آن ساخته شده است. (خامه‌یار، ۱۳۹۹ق، ص ۱۲۳)

تاریخچه حرم ائمه بقیع علیهم السلام در منابع

درباره تاریخچه حرم ائمه بقیع علیهم السلام دیدگاه‌های مختلفی ارائه شده است که بر اساس برخی از آنها، در فاصله قرن اول تا چهارم، در بقیع منازل مسکونی بنا می‌شده و دفن اموات و احداث ساختمان همزمان رخ می‌داده است. به ظاهر از نیمه قرن دوم به بعد، به مرور دفن اموات از سکونت در بقیع پیشی گرفته و

تعداد بناهای یادبود افزایش یافته است. از این رو زیربنای برخی بناهای یادبود گسترش یافت و مسلمانان به نگهداری آنها اهتمام ورزیدند؛ به گونه‌ای که ساختمان‌های بقیع در تاریخ بارها مرمت و احیا شده و تزئیناتی بر آنها افزوده شده است. (ابوطالبی، ۱۳۹۹ش، ص ۸۱-۱۱۵)

گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است که مدفن ائمه علیهم‌السلام در بقیع از قرن پنجم تا چهاردهم بارگاه داشته است. برخی از این گزارش‌ها عبارتند از:

قرن پنجم

عبدالجلیل قزوینی در اواخر قرن پنجم گزارش می‌کند که مجدالملک براوستانی روی مزار اهل بیت علیهم‌السلام بقعه بنا کرده است. (عبدالجلیل قزوینی، ۱۳۸۵ش، ص ۸۲-۲۱۹)

قرن ششم

ابن مازہ در سال ۵۵۲ قمری (ابن مازہ، ۱۳۹۲ش، ص ۲۰۷ و ۲۰۸) و ابن جبیر در سال ۵۸۰ قمری (ابن جبیر، ۲۰۰۸م، ص ۱۵۴ و ۱۵۵) بقعه و بارگاه امامان علیهم‌السلام در بقیع را توصیف کرده‌اند.

قرن هفتم

ابن نجار (ابن نجار، ۲۰۰۶م، ص ۴۵۴ و ۴۶۳)، ابن عساکر (ابن عساکر، ص ۹۰) و عبدری (عبدری، ۲۰۰۵، ص ۴۲۳) از وجود قبه اهل بیت علیهم‌السلام در بقیع خبر داده‌اند.

قرن هشتم

بلوی در سال ۷۴۰ قمری (بلوی، ج ۱، ص ۲۸۸)، ابن بطوطه (ابن بطوطه، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۶۰ و ۳۶۱)، مطری (مطری، ۱۴۲۶ق، ص ۱۱۵-۱۲۱)، مراغی (مراغی، ۱۴۳۰ق، ص ۵۵)، مرجانی (مرجانی، ج ۲، ص ۱۰۰۱-۱۰۵۱) و فیروزآبادی (فیروزآبادی، ج ۲، ص ۴۸۸) همگی مرقد اهل بیت علیهم‌السلام در بقیع را گزارش کرده‌اند.

قرن نهم

در این قرن نیز خوارزمی (خوارزمی، ج ۲، ص ۳۴۷-۳۵۳)، سخاوی (سخاوی، ۲۰۰۹م، ج ۱، ص ۱۲۷-۱۲۹) و سمهودی (سمهودی: ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۳۶۸-۳۱۱) به توصیف مرقد ائمه بقیع در بقیع پرداخته‌اند.

قرن دهم

ابن حجر هیتمی (هیتمی، ۱۴۳۴ق، ص ۱۷۹-۱۸۱)، عبدالقادر انصاری (انصاری الجزیری، ۱۳۸۴ش، ص ۶۴۳-۶۴۵) و دیار بکری (دیاربکری، ج ۲، ص ۱۷۴-۱۷۷) از دانشمندان قرن دهم نیز با معرفی مقابر بقیع از قبه اهل بیت بقیع گزارش می‌دهند.

قرن یازدهم

در این قرن نیز آثاری چون الجواهر الثمینه فی محاسن المدینه (حسینی مدنی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۹۳-۲۰۵)، عمده الاخبار (عباسی، ص ۱۲۳ و ۱۳۳)، ذراع مدینه (فرشی، ۱۳۹۵ق، ص ۹۵-۹۸)، انس الساری و السارب (قیسی، ۱۹۶۸، ص ۱۰۷-۱۱۵) و الرحلة العیاشیه (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۱، ص ۳۷۶-۳۸۰) از بنای ساخته شده برای اهل بیت بقیع سخن گفته‌اند.

قرن دوازدهم

عبدالغنی نابلسی (نابلسی، ۱۹۹۸م، ج ۳، ص ۱۳۲-۱۳۵)، ابن طیب الشرقی الفاسی (الشرقی الفاسی، ۲۰۱۴م، ص ۴۸۴-۴۹۱) و حضیککی (حضیککی، ۱۴۳۲ق، ص ۱۵۷-۱۶۲) در آثار خود مشهد و قبه اهل بیت بقیع در بقیع را توصیف کرده‌اند.

قرن سیزدهم

در قرن سیزدهم افزون بر نویسندگان مسلمانی چون مکانسی در سال ۱۲۰۰ قمری (مکانسی، ۲۰۰۳م، ص ۲۵۹-۲۶۱)، خیرات علی (خیرات علی، ۱۳۸۹ش، ص ۷۱۶-۷۱۸)، افندی باش در سال ۱۲۹۰ (افندی، ۲۰۰۸، ص ۴۴-۴۵) و صادق پاشا در سال ۱۲۹۷ (صادق پاشا، ۱۹۹۹م، ص ۱۲۹)، برخی مستشرقان نیز به

توصیف بارگاه ائمه علیهم السلام در بقیع پرداخته‌اند؛ نویسندگانی چون بورکهارت در سال ۱۲۲۵ قمری (بورکهارت، ۲۰۰۷م، ج ۲، ص ۱۴۵-۱۴۶) و برتون در سال ۱۲۶۸ قمری (برتون، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۶-۱۷۰).

با توجه به گزارشات بالا و بررسی سایر بناهای ساخته شده به دست مجدالملک در حرم کاظمین علیه السلام و حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در ری، به نظر می‌رسد تمامی گزارش‌های قرن پنجم به بعد، در واقع توصیف همان بنایی است که به دستور مجدالملک براوستانی و به دست معماری قمی در قرن پنجم ساخته شده است. کالبد اصلی این بنا تا پیش از تخریب آن در عصر سعودی، پابرجا بوده و بنا بر آخرین گزارش‌ها از استحکام کافی نیز برخوردار بوده است. (نجمی، ۱۳۸۶ش، ص ۹۵)

نکته‌ای که باید در نظر گرفته شود، تخریب اولیه حرم ائمه بقیع در سال ۱۲۲۰ قمری است؛ زیرا اطلاعات دقیقی درباره میزان تخریب آنجا در دسترس نیست که آیا بخشی از آن یا کل آن تخریب شده است. اما مطلبی که مهم است، اصل حاکم بر احیا و دوباره‌سازی یک بنا و بافت تاریخی آن در تاریخ است؛ چراکه در احیای مواریت فرهنگی - تاریخی آسیب‌دیده، باید بخش از بین رفته بر اساس آنچه در گذشته بوده است با حداقل دخل و تصرف ایجاد شود. (رجبی، ۱۳۹۰ش، ص ۱۳ و ۱۴) به احتمال قوی این اصل در احیا و مرمت حرم ائمه بقیع علیهم السلام رعایت شده است و عکس‌های موجود از پیش از تخریب دوم در سال ۱۳۴۴ قمری مشابهت زیادی به بنای نخستین دارد.

نسبت‌سنجی سبک معماری ایران در قرن پنجم (دوره سلجوقیان) و بقعه ائمه علیهم السلام در بقیع

سبک معماری یک پدیده خلق‌الساعه و فی‌البداهه نیست؛ بلکه بازتاب و تبلور تحولات در بطن جامعه و یک جریان فکری و هنری است که بر اساس خصوصیات و مقتضیات یک جامعه در هر دوره شکل می‌گیرد. بنابراین از آنجا که

سبک شناسی یک بنا می تواند سبب پیوندهای اجتماعی، فرهنگی و تقریب مذاهب بین دو جامعه شود، اهمیت بسزایی دارد.

هنر معماری در سرزمین های اسلامی از چهار سبک اصلی پیروی می کند. که

عبارتند از:

۱. سبک مصری؛

۲. سبک شامی؛

۳. سبک مغربی؛

۴. سبک ایرانی. (پیرنیا، ۱۳۹۳، ص ۱۶۸)

سبک ایرانی از سبک های پیش تاز در معماری اسلامی بوده و شش شاخه فرعی دارد که در ادوار تاریخی ظهور پیدا کرده اند. این شش سبک بر اساس خاستگاهشان به: پارسی، پارتی، خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی نام گذاری شده اند که پارسی و پارتی پیش از اسلام رواج داشته اند و چهار سبک بعدی، بعد از اسلام یکی پس از دیگری به عرصه ظهور قدم نهادند. (همانجا)

سبک رازی از زمان آل زیار شروع شده و در زمان های آل بویه، سلجوقی، اتابکان و خوارزم شاهیان ادامه پیدا کرده و جامع ویژگی های ممتاز سبک های پیشین است. نخست این سبک در شمال ایران شروع به کار کرده است، ولی بعدها در شهر ری رواج و ارتقا می یابد. (همانجا)

از نظر توسعه هنرها، به ویژه معماری، عهد سلجوقیان از دوره های درخشان هنری به حساب می آید. (کیانی، ۱۳۸۷ش، ص ۵۳ و ۵۴) یکی از ویژگی های سبک رازی در تاریخ معماری سلجوقیان ایران، رواج آرامگاه های برجی و چندگوش گنبددار است. از این رو از آن زمان بنای آرامگاه در فرهنگ و مکتب ایرانی جایگاه ویژه ای پیدا کرد و اندک شهری را می توان یافت که دارای چنین بنایی نباشد. (هیلن برند، ۱۳۸۰ش، ص ۲۷۵-۲۷۹)

چند اصل برای معماری ایرانی بیان شده که در بناهای ساخته شده کاملاً

مشهود است؛ این اصول شامل: مردم‌داری، پرهیز از بیهودگی، «نیارش»، خودبستگی و درونگرایی است. واژه نیارش در معماری به دانش ایستایی و فن ساختمایه‌شناسی (مصالح‌شناسی) گفته می‌شده است. معماران گذشته به نیارش ساختمان بسیار توجه می‌کردند و آن را از زیبایی جدا نمی‌دانستند. آنها با استفاده از تجربه، به اندازه‌هایی برای پوشش‌ها، دهانه و جرزها دست یافته بودند که همه بر پایه نیارش به دست آمده بود.

«پیمون» اندازه‌های خرد و یکسانی بود که در هر جایی که به آن نیاز بود، به کار گرفته می‌شد. پیروی از پیمون هرگونه نگرانی معماری را درباره ناستواری یا نازیبایی ساختمان از میان می‌برد؛ چنان‌که یک گلکار نه‌چندان چیره‌دست در روستایی دورافتاده می‌توانست با به کار بردن آن، پوشش گنبدی را به همان روش معمار کارآموده و استاد پایتخت بسازد. معماران با بهره‌گیری از پیمون و تکرار آن در اندازه‌ها و اندام‌ها، ساختمان‌ها کالدهای متنوعی را خلق می‌کردند. هیچ دو ساختمانی یکسان از کار در نمی‌آمد و هر یک ویژگی خود را داشت، گرچه از یک پیمون در آنها پیروی شده بود. (پیرنیا، ۱۳۹۳ش، ص ۲۸-۳۳)

نیارش در سبک رازی سبب شد تا ساخت تاق و گنبد پیشرفت چشمگیری داشته باشد و انواع چفدهای تیزه‌دار و مازه‌دار برای تاق و گنبد به کار گرفته شود. در این سبک، ساختمان از بنیاد و پای‌بست با ساختمایه مرغوب برپا می‌شد که از این ساختمایه‌ها می‌توان به استفاده گسترده از آجر اشاره کرد؛ آجرهای کوچک، بزرگ، نازک و ستبری که نمای آن را می‌آراست. (همان، ۱۳۹۳، ص ۱۷۳-۱۷۵) از این رو از آنجا که بنا استحکام خوبی داشت، در قرن‌های متمادی توان ایستایی پیدا می‌کرد.

از آنجا که معمار حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام ایرانی و به همین دوره مربوط است، با بررسی تصویر حرم شاهد رعایت سبک رازی در شکل پلان، گنبد و چفدهای این بنا هستیم.

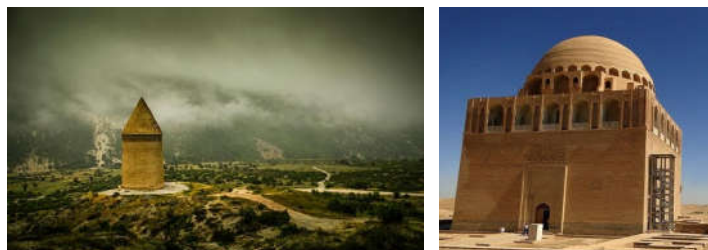
گونه‌شناسی پلان حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام

گونه‌شناسی نوعی دسته‌بندی نمونه‌ها بر اساس مقاصد مشترک یا ساختار و فرم است. (لنگ، جان، ۱۳۸۳ش، ص ۷۰) معماری آرامگاه ایرانی را می‌توان به دو گونه اساسی برج - مقبره و چهارگوش گنبددار محدود کرد.

نخست پلان مربع گنبددار در ایران مقبولیت مستمری داشته، ولی کم‌کم، ایده پلان شعاعی متمرکز بروز پیدا کرده و در ساختار هشت‌ضلعی گنبددار تجلی یافته است. پلان هشت‌ضلعی می‌توانست با نیازهای کانون مرکزی، که معمولاً با صندوق قبری مجهز می‌گشت، به‌خوبی تلفیق شود و جای کافی برای طواف و تدابیر فضایی و معمارانه باقی گذارد.

برج - مقبره‌ها به‌صورت ساختمان‌هایی منفرد، همچون نشانی در حاشیه شهرها و گاه دورتر، روی مدفن شاهان و اولیای دینی ساخته می‌شد. نمونه‌های نخستین آن استوانه‌ای رفیع با بامی گنبدی یا مخروطی بود که به‌مرور با پشت‌بندهای گوشه‌ای ساخته شدند؛ درحالی‌که استوانه ساده به مقابر هشت‌ضلعی، شش‌ضلعی، ده و دوازده‌ضلعی راه داد که مقبول‌ترین آنها برج‌های هشت‌ضلعی بودند.

وجه تمایز بین برج - مقبره هشت‌ضلعی و هشت‌ضلعی گنبدپوش آن است که معمولاً در آرامگاه برجی نسبت ارتفاع به عرض چندبرابر است و بر ارتفاع‌گرایی تأکید می‌کند؛ ولی در چندگوش‌های گنبددار این مقدار تفاضل به‌مراتب کمتر است. در برج - مقبره‌ها قصد بر این بوده که کارکردی نشانه‌ای داشته باشد. از این‌رو فضای داخلی آن به همان نسبت فراموش شده است؛ ولی چندگوش گنبددار در درجه اول به عنوان یک فضای داخلی طراحی شده و خارج آن اهمیت کمتری دارد. ولی ممکن است بانی بنا در هر دو نمونه معین شکل آرامگاه برجی و چندگوش گنبددار را به یکسان انتخاب کند. (هیلن برنند، ۱۳۸۰ش، ص ۲۸۰-۲۸۱)

تصویر مربع گنبدپوش سلطان سنجر و برج مقبره رادکان (منبع: نگارندگان)

تفاوت دیگر آن است که در بیشتر برج - مقبره‌ها، گنبد بر کل سطح مقطع پلان سوار است؛ ولی در چندگوش‌های گنبددار، گنبد در قسمت مرکزی قرار داشته و سطح مقطع پلان فراتر از قاعده گنبد است. موضوع در بعضی از بناها بسیار به نوع دیگر نزدیک شده و نیازمند دقت کارشناسی است.

مشخصات مقابر ساخته‌شده در عصر سلجوقی (مرادی، ۱۳۹۸ ش)

بنا	تاریخ ساخت (ه ق)	پلان	ارتفاع (m)	قطر (m)
گنبد سرخ	۵۴۲		۱۰	۱۱
برج‌های خرقان	۴۸۶-۴۶۰		۱۱	۱۵
برج طغرل	۵۳۴		۲۰	۱۶
برج ملور	۵۶۳		۱۲	۵.۷

بنا	تاریخ ساخت (ه ق)	پلان	ارتفاع (m)	قطر (m)
سه گنبد	۵۸۰		۱۳	۵
گنبد کبود	۱۵۹۳		۱۳	۱۰
برج دماوند	قرن ششم		۱۰	۵
برج مهماندوست	۴۹۰		۵،۱۴	۷
مؤمنه خاتون	۵۸۲		۲۵	۸۳،۱۳
دوازده امام	۴۲۹		۱۱	۵،۸
گنبد علی	۴۴۸		۱۲	۹،۸
شیخ جنید	۵۴۳		۱۵	۷
گنبد جبلیه	دوره ساسانی		۱۸	۱۱

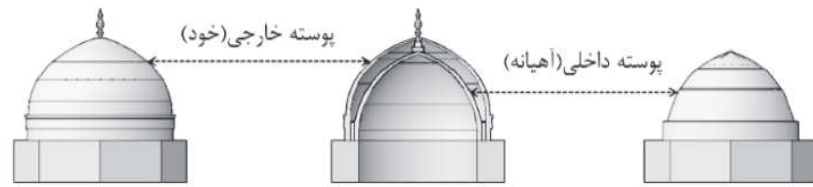
۱. برخی از باستان‌شناسان تاریخ این برج را در سال ۵۹۳ هجری، و برخی دیگر آن را بین سال‌های ۵۸۲ و ۶۵۶ هجری ثبت کرده‌اند. (مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ۱۳۴۹)

با تطبیق تعدادی از پلان‌های مقابر ساخته‌شده در دوره سلجوقی بر ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام می‌توان به این احتمال دست یافت که این بنا از لحاظ ابعاد و ظاهر پلان چندضلعی خود، شباهت زیادی به مقابر نامبرده داشته است. با توجه به اینکه حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام مقبره‌ای مذهبی و با کارکرد زیارتی بوده و معمار برای طراحی مناسب با این کارکرد به فضای داخل آن توجه می‌کرده است، از این رو این بنا را می‌توان در زیرمجموعه چندگوش‌های گنبددار، که نزدیک به برج - مقبره‌ای ساخته شده، قرار داد.

گونه‌شناسی گنبد حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام

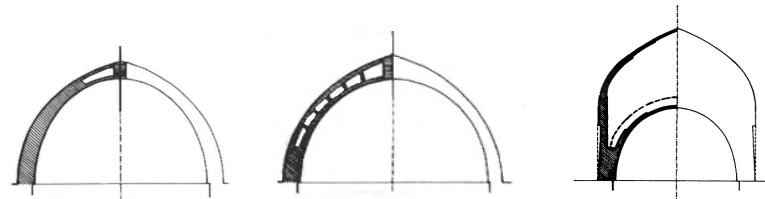
ساخت و اجرای پوشش‌های گنبدی در معماری ایرانی پیشینه دیرینه‌ای دارد. در منابع کهن، قدیمی‌ترین گنبدی که از آن نام برده شده در شهر فیروزآباد، معروف به قلعه دختر یا آتشکده ساسانی و به دوران اشکانی و اوایل ساسانی مربوط است. تاریخ رواج و تکامل گنبدسازی به دوران ساسانی بازمی‌گردد؛ به گونه‌ای که ساخت گنبد از آن پس تا به امروز، الگو و دست‌ورالعملی کلی دارد.

بیشتر گنبد‌های ایرانی الگوی دوپوسته دارند؛ به گونه‌ای که از یک پوسته درونی و یک پوسته بیرونی ساخته می‌شوند. به پوسته درونی «آهیانه» و به پوسته بیرونی «خود» می‌گویند. (رحیمی آریاری، ۱۳۹۷ش)

روش قرارگیری خود و آهیانه به سه صورت است:

۱. گنبد دوپوسته کاملاً به هم پیوسته؛ در این صورت خود و آهیانه بدون فاصله روی هم قرار می‌گیرند.
۲. گنبد دوپوسته پیوسته میانه‌تهی؛ در این صورت آهیانه و خود تا ناحیه شکرگاه کاملاً به هم پیوسته و از این نقطه به بعد دو پوسته کم‌کم از هم فاصله می‌گیرند.
۳. گنبد دوپوسته کاملاً از هم گسسته؛ در این صورت خود و آهیانه کاملاً از یکدیگر جدا هستند.

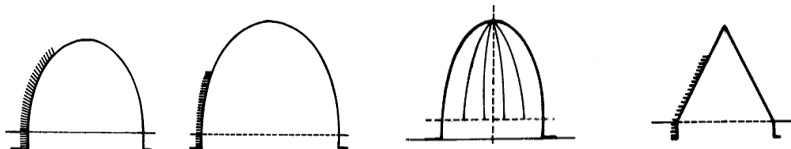

گنبد دو پوسته پیوسته (پیرنیا، ۱۳۷۰ش) گنبد دو پوسته میان تهی گنبد دو پوسته گسسته

این گنبد‌ها به سه شیوه چیده می‌شوند:

۱. گردچین؛ در این شیوه رگ‌های آجر به صورت شعاعی و مایل به مرکز گنبد چیده می‌شود.
۲. رگچین؛ در این شیوه رگ‌های آجر موازی خط افق چیده می‌شود.
۳. ترکین؛ در این شیوه غالباً گنبد را با قالب گچی و به صورت ترک‌ترک

می‌سازند و سپس فاصله میان ترک‌ها را با آجر یا خشت پُر می‌کنند. (پیرنیا، ۱۳۷۰ش، صص ۱۳۹-۵)

گردچین (پیرنیا، ۱۳۷۰) رگچین ترکین گچین

این نکته مهم است که شرایط اقلیمی هر منطقه بر نوع معماری اثرات مستقیم و غیر مستقیم می‌گذارد. از این رو ما در مناطق کوهستانی شاهد بناهایی با سقف شیب‌دار هستیم؛ در حالی که در نواحی کویری، بناها بام‌های گنبدی یا گهواره‌ای دارند که از آجر و خشت ساخته شده‌اند. (ضراغامی، ۱۳۹۶ش، صص ۱۲۴)

گنبد ویژگی‌های خاصی دارد که به کاربرد وسیع آن در بناهای کویری منجر شده است؛ این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

- منحنی روی گنبد باعث می‌شود که باد روی سطح بلغزد و با توفان‌های شن و بادهای گرم مقابله کند؛

- بخش پایین گنبد، گرمای کمتری را از اشعه خورشید دریافت می‌کند.

- در نتیجه گرمای کمتر در زیر کل بام گنبدی ایجاد می‌شود؛

- فضای بین لایه‌های گنبد باعث عایق‌کاری حرارتی خوبی می‌شود؛

- اتصال بین پوسته‌های چندگانه گنبد امکان پوشش‌دهی دهانه بزرگ‌تر را

فراهم می‌کند؛ (رستمی، ۱۳۹۸ش، صص ۲۳۴-۲۳۵)

- احداث گنبد این امکان را می‌دهد که همیشه قسمتی از بام در سایه گنبد

قرار بگیرد و خنک بماند و نقش متعادل کردن دما را داشته باشد.

در بررسی گنبدهای دوپوسته دوره سلجوقی می‌توان دو مسیر را در نظر

گرفت؛ مسیر اول از شمال شرق ایران آغاز و به شمال غرب ختم می‌شود. در

مسیر دوم مرزهای شرقی شمال غرب با محور دیگری در تقاطع است که از

برج‌های خرقان آغاز و به مرکز ختم می‌شود. گنبد‌های محور اول، گنبد‌های دوپوسته تیزه‌دار تند و محور دوم ترکیب قوس تیزه‌دار با پوسته درونی است. (مرادی، ۱۳۹۸ش، ص ۱۱۸)

موقعیت پراکندگی گنبد‌های دوپوسته: A. برج رادکان، B. گنبد قابوس، C. برج چهل دختران دامغان، D. برج لاجیم، E. گنبد سرخ، F. مؤمنه خاتون، G. مقبره یوسف بن قصیر، H. برج‌های خرقان، I. مسجد جامع اردستان، L. مسجد جامع زواره و K. مسجد جامع برسیان. (مرادی، ۱۳۹۸ش)

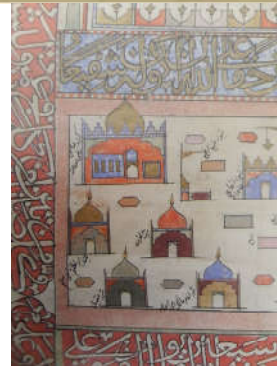
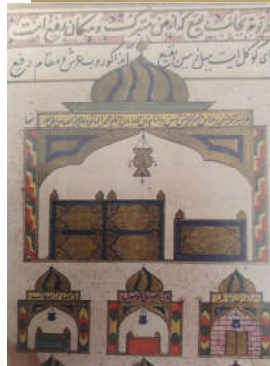
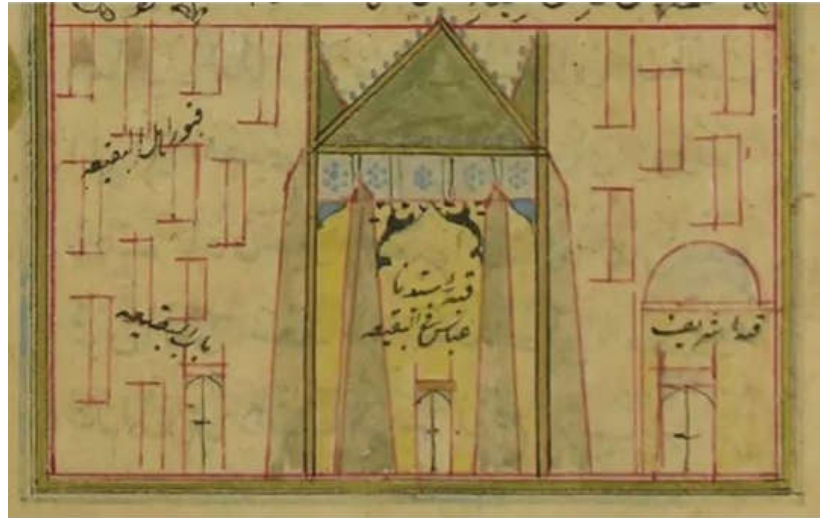
افزایش فاصله پوسته بیرونی با پوسته درونی و ایجاد شیب تند بر پوسته بیرونی در بناهای محور شمالی، موجب دفع رطوبت نزولی بر اثر بارندگی‌های مستمر است. از این رو هرچه به مناطق کویری و گرم و خشک نزدیک می‌شویم شاهد کاهش فاصله پوسته بیرونی از پوسته درونی و شیب ملایم‌تری

بر پوسته بیرونی هستیم.

با توجه به اینکه سازنده حرم ائمه بقیع علیهم السلام ایرانی بوده احتمالاً از الگوی ساخت گنبد‌های ایرانی پیروی کرده؛ البته شرایط اقلیمی شهر مدینه، که کویری و گرم و خشک است، و نمای ظاهری این گنبد را، که در عکس‌های قدیم می‌توان دید لحاظ کرده است.

نظریه دیگری پیرامون گنبد حرم ائمه بقیع علیهم السلام وجود دارد که در کتاب بهشت بقیع به آن اشاره شده است. در این کتاب احتمال داده شده که گنبد از نوع گنبد رُک است و این احتمال به استناد عکس نقاشی شده از این حرم در کتاب *دلائل الخیرات*، اهل قم بودن سازنده و شیوع گنبدهایی به این سبک در قم داده شده است. (خامه‌یار، ۱۴۰۱ش، ص ۴۱ و ۴۲)

با بررسی‌های صورت گرفته از نقاشی موجود در کتاب *دلائل الخیرات* نمی‌توان به رُک بودن این گنبد دست یافت؛ چراکه فقط در همین یک تصویر، آن هم به صورت مجمل، گنبد این گونه ترسیم شده است؛ درحالی‌که تصاویر فراوان دیگری وجود دارد که از حیث زمانی مقدم بر این تصویر بوده و به صورت گنبد گردچین کشیده شده است. از طرفی بناهایی، مانند امامزاده ابراهیم، امامزاده ابواحمد و گنبد سبز، که به عنوان شاهد بر شیوع گنبد رُک در قم آورده شده است، به چند قرن بعد از احداث گنبد حرم ائمه بقیع علیهم السلام مربوط هستند.

۳

۲

۱

۱. زیارت نامه‌های مدینه منوره، نسخه خطی شماره ۱۱۸۳ در کتابخانه لاله‌لی در استانبول، تاریخ: حدود ۹۸۰ قمری (خامه‌یار، ۱۴۰۱، ص ۱۳۱)
۲. طومار حج به شماره H 1812 در موزه کاخ توپکاپی در استانبول، تاریخ: ۹۵۱ قمری (خامه‌یار، ۱۴۰۱، ص ۱۲۹)
۳. صفات الحرمین، نسخه خطی شماره ۵۱۴۵ در کتابخانه عمومی مغنیسا، تاریخ: ظاهرأ ۹۲۷ قمری (خامه‌یار، ۱۴۰۱، ص ۱۲۵)

گونه‌شناسی دیوارهای پشت‌بند در حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام

یکی از عناصر معماری که در ساخت بناهای تاریخی با رویکرد سازه‌ای یا سازه‌ای - تزیینی به کار گرفته شده، «پشت‌بند» است. استفاده از پشت‌بندها برای مهار نیروهای رانشی و تنش‌های کششی در قسمت‌های مختلف بنا، از جمله دیوارها، گنبدخانه، ایوان و... بیانگر سطح توانمندی و فهم علمی - کاربردی معماران برای شناخت رفتارهای سازه و کنترل آن است.

در فرهنگ‌های خاص مرمت و معماری، به این سازه‌ها «دیوار هو» یا «هویه» گفته می‌شود که به‌عنوان تکیه‌گاهی برای جلوگیری از کج شدن و ریزش بنا ساخته می‌شود و در کل بافت معماری را یکپارچه می‌کند. (فرشته نژاد، ۱۳۸۹، ص ۳۵۵)

فن اجرای پشت‌بندها به دو دسته «کاملاً جدا و بدون قفل و بست» و «همزمان با ساخت بنا» تقسیم می‌شود که دو گونه کارکرد برای آنها می‌توان برشمرد؛ «کارکرد سازه‌ای» و «کارکرد سازه‌ای - تزیینی». (کریمی و دیگران، ۱۳۹۵ش)

معرفی دیوار پشت‌بند از نظر فرم و شکل، نوع بازشو، فرم پلان و موقعیت قرارگیری در پلان:

- گونه‌شناسی دیوارهای پشت‌بند بر اساس فرم و شکل (کریمی و دیگران، ۱۳۹۷ش)

عکس	مصادق	تصویر شماتیک	گونه	حجم
	مسجد جامع افین		منفرد - منقطع	توپر

عکس	مصادق	تصویر شماتیک	گونه		حجم
	قلعه آرین شهر قاین		سرتاسری		پیوسته
	مسجد جامع گناباد		تیری	شبکه‌ای	
	قلعه سنگی قم		تاقی		
	خانه استپانیان اصفهان		یک طبقه		دارای
	مسجد جامع یزد		دو طبقه		بازشو

- گونه‌شناسی دیوار پشت‌بند بر اساس نوع بازشو (کریمی و دیگران،

۱۳۹۷ش)

عکس	مصادق	تصویر شماتیک	نوع بازشو	
	مسجد جامع اصفهان		بدون پایه	دستگیره‌ای
	مسجد جامع هفتشویه		پایه دار	

نوع بازشو	تصویر شماتیک	مصدق	عکس
درگاهی		امامزاده اسفراین	

- گونه‌شناسی دیوارهای پشت‌بند بر اساس فرم پلان (کریمی و دیگران،

(۱۳۹۷)

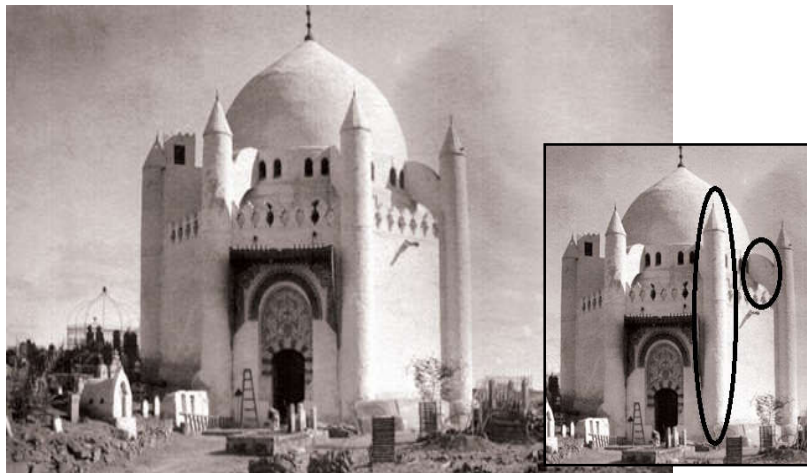
نوع پلان	تصویر شماتیک پلان	مصدق	عکس
مستطیل		مسجد جامع اشترجان	
مثلث		مدرسه ایرانشهر یزد	
مستدیر		آرامگاه شیخ صفی اردبیلی	
ترکیبی		مسجد جامع برسیان	
		مسجد جامع شوشتر	

گونه‌های دیوار پشت‌بند بر اساس موقعیت قرارگیری در پلان بنا

(کریمی، ۱۳۹۷ش)

عکس	مصداق	تصویر شماتیک	موقعیت قرارگیری در پلان
	یزدخواست		شکل I
	مهیار اصفهان		شکل L
	کاروان سرای برسیان		مستدیر شکل
	مسجد جامع دامغان		مثلی شکل
	مسجد جامع شوشتر		ترکیبی
	مسجد جامع قزوین		پشت گنبد خانه
	چهار سوی بازار قیصریه		پشت گنبد
	مسجد جامع تبریز		طرفین تاق آهنگ
	مناره نظام الملک ابرکوه		پشت سازی مرتفع

عکس	مصدّق	تصویر شماتیک	موقعیت قرارگیری در پلان
	مسجد شیخ لطف الله اصفهان		پشت راهرو
	گنبد تاج الملک مسجد جامع اصفهان		پای دیوار
	دیوار سایه انداز یخچال عباس آباد حاجی کرمان		پشت دیوار با طول زیاد

حرم ائمه بقیع علیهم السلام

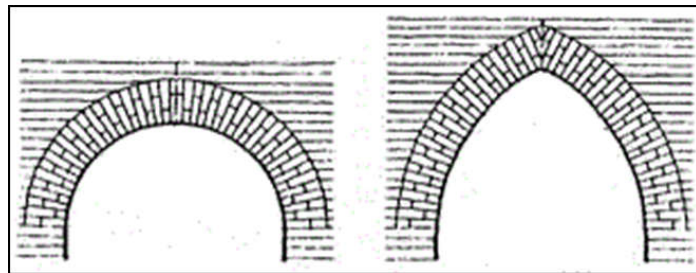
۱. تصویر حرم ائمه بقیع علیهم السلام از مجموعه خلیلی لندن به شماره PP116. ARC است. (خامه یار، ۱۴۰۱، ص ۱۶۶)

با بررسی ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم السلام درمی یابیم که این بنا دو گونه پشت‌بند دارد؛ دیوارهای پشت‌بند در گوشه‌های تقاطع هر هشت ضلع بنا و دیوارهای پشت‌بند در پشت گنبد.

دیوارهای پشت‌بند در تقاطع هر دو ضلع بنا، که در نبش دیوار قرار گرفته‌اند، از نوع توپُر با پلان مستدیرشکل هستند و همزمان با احداث بنا و پیوسته اجرا شده‌اند. باید توجه کرد که این پشت‌بندهای مستدیرشکل تا سقف بنا به عنوان پشت‌بندهای ساختمان حرم و مابقی آنها، که در ارتفاع از بام قرار دارند، به عنوان پشت‌بند پشت‌بندهای گنبد هستند. دیوارهای پشت‌بندی، که برای مهار گنبد استفاده شده است، از نوع دیوار پشت‌بند دارای بازشو دستگیره‌ای بدون پایه در پشت گنبد هستند.

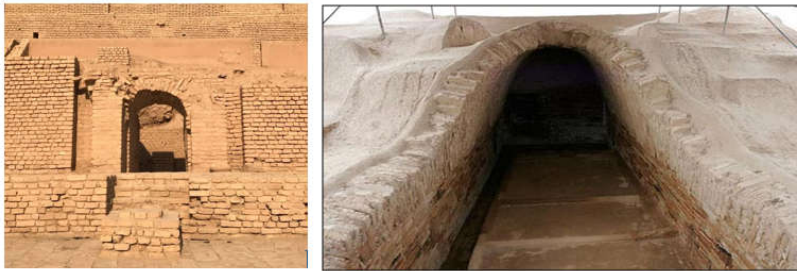
گونه‌شناسی چفدهای حرم ائمه بقیع علیهم السلام

«چفد» در اصطلاح معماری به باریکه طاقی که روی سردر یک درگاه قرار می‌گیرد، اطلاق می‌شود. چفد به دو نوع عمده «مازه‌دار» و «تیزه‌دار» تقسیم می‌شود. چفد تیزه‌دار رأسی تیز دارد و از تقاطع دو قوس منحنی ایجاد می‌شود و چفد مازه‌دار رأسی هلالی شکل دارد و بخشی از بیضی است.

چفد تیزه‌دار

چفد مازه‌دار (فطیر خورانی، ۱۳۹۲ش)

معبد چغازنبیل (چفد مازهدار)

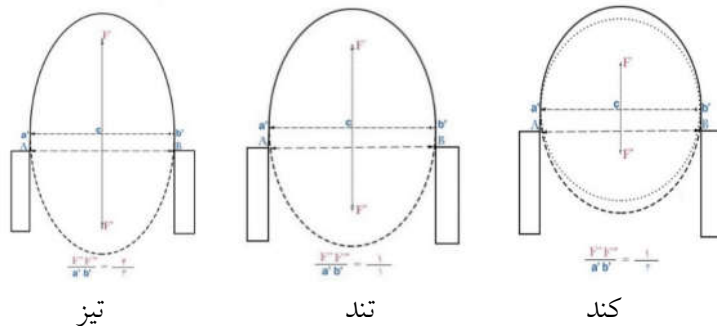
مقبره هفت تپه (چفد مازهدار)

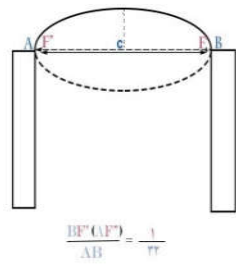
هر دو نوع چفد در ایران پیشینه‌ای دیرینه دارند و معماران ایرانی از انواع آن در بناها به بهترین شکل استفاده می‌کردند. دو نمونه از بهترین و قدیمی‌ترین آنها را در معبد چغازنبیل، که متعلق به ۱۳۵۰ سال پیش از میلاد است و هفت تپه که به سده پانزده پیش از میلاد تعلق دارد، می‌توان دید.

چفدهای مازهدار عموماً برحسب خیزشان به چهار دسته تیز، تند، کند و گفته تقسیم می‌شوند.

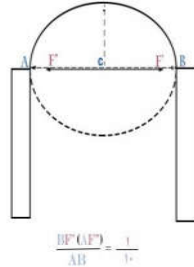
رسم چفدهای مازهدار

در چفد تیز نسبت فاصله کانونی به دهانه، ۴ به ۳ است؛ در چفد تند فاصله کانونی آن مساوی دهانه است؛ در چفد کند فاصله کانونی نصف دهانه است و چفد گفته شامل انواع بیضی خوابیده می‌شود. (پیرنیا: ۱۳۶۶ش)

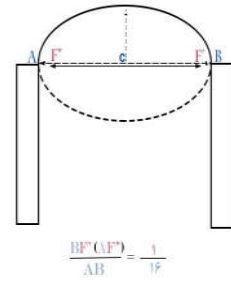

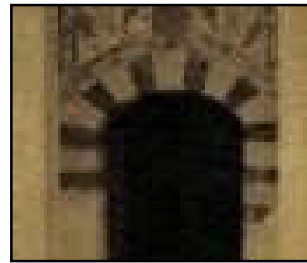
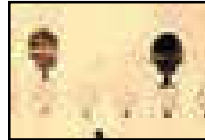
کفته (کیوان، ۱۳۹۵ش)

کفته

کفته

با بررسی ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم السلام در تصویری که از این بنا باقی مانده است، ما شاهد دو درب ورودی در همکف و تعدادی پنجره، که گرداگرد پایه گنبد قرار گرفته است، هستیم. چفد سردرهای ورودی از نوع چفد مازهای کفته و چفد بازشوهای پنجره، از نوع چفد مازهای کند هستند.

ابهام در شکل و تزئینات نمای حرم ائمه بقیع علیهم السلام

در معماری کهن ایرانی از آجر، گچ‌بری، آرایش با کاشی لعابدار و... برای تزئینات بنا استفاده شده، که با همه ویژگی‌های خود به معماری اسلامی راه یافته است.

کاربرد آجر در سبک رازی و در معماری اسلامی دوره سلجوقی به عنوان

عنصر تزئینات نمای بیرونی بسیار رواج داشته است. کنار این تزئینات بسیار زیبای آجری، کتیبه‌ها و خطوط تزئینی با استفاده از آجر تراشیده یکی از ویژگی‌های معماری سلجوقیان بود. (امینی، ۱۳۸۹ش) ولی با توجه به این نکته که سازنده حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام ایرانی بوده و این بنا را در دوره سلجوقی ساخته است، از عنصر آجر در تزئینات نمای خارجی این بنا استفاده نشده که جای تأمل دارد.

این احتمال وجود دارد، از آنجایی که این معمار از مکانی دور به شهر مدینه سفر می‌کرده، طبیعتاً توان و ظرفیت حمل مصالح را نداشته است. از این رو باید از مصالح بومی منطقه برای احداث بنا استفاده می‌کرده است. از طرفی از بدو ظهور اسلام به بعد در جزیره العرب (عربستان) این اعتقاد، که قبر باید با زمین یکسان شود و ساختمانی برای مشخص کردنش بر پا نشود (تسویة القبور)، رواج داشته است و از ساخت بناهایی باشکوه و تزئین شده، آن هم به عنوان مقبره، استقبال نمی‌شده است. در نتیجه آرایه‌های تزئینی لازم، موجود نبوده و معمار برای تزئین ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام به احداث کارگاه و تولید مصالح لازم خود نیاز داشته و این کار زمان‌بر بوده است.

بر فرض اینکه معمار، ساخت گنبد را در زمان حیات مجدالملک آغاز کرده باشد، می‌توان احتمال داد که این گنبد در حدود سال ۴۹۰ قمری یا اندکی پیش یا پس از آن ساخته شده است. از این رو این موضوع که معمار پس از پایان فاز اول ساخت بنا، در مدینه ساکن شده و به ایران رجوع نکرده، احتمال اینکه معمار در پی فراهم کردن و ساخت مصالح تزئیناتی لازم برای نمای بنا بوده و عمرش کفاف نداده است را تقویت می‌کند.

حرم ائمه بقیع علیهم السلام^۱

برج خرقان (لایه آجری نما)

نکته دیگری که باید به آن دقت شود این است که لبه پشت بام این بنا با کنگره‌هایی تزئین شده است که در تزئینات بناهای ایرانی اسلامی یافت نمی‌شود، بلکه در بناهای سرزمین مصر بسیار دیده می‌شود. از آنجایی که مورخین، از جمله سمهودی در کتاب *وفاء الوفا* از تعمیرات و مرمت این بنا سخن به میان آورده و ساختمان‌های دیگر در اطراف این بنا چنین تزئیناتی ندارند، احتمال اینکه کنگره‌ها در یکی از دوره‌های تعمیرات و مرمت به بنا اضافه شده باشند، زیاد است.

مسجد الازهر

مسجد احمد بن طولون

مسجد رأس الحسین علیهم السلام

یکی دیگر از عناصر تزئینی به کاررفته در نمای این بنا، چفد سردر ورودی آن است که با توجه به تصاویر به‌جامانده، به تاق‌ها و چفدهای به‌کاررفته در بناهای تاریخی موجود در مصر شباهت دارد. ولی از آنجایی که این نوع تزئین

^۱. تصویر حرم ائمه بقیع علیهم السلام از مجموعه خلیلی لندن به شماره ARC.PP116 است. (خامه‌یار، ص ۱۶۶)

در عکس قدیمی‌تر این نوع تزئین وجود ندارد، در اینجا هم این احتمال داده می‌شود که در یکی از دوره‌های مرمت این تغییر رخ داده است.

حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام^۲

حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام^۱

نتیجه‌گیری

براساس مطالعات، ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام به دستور مجدالملک براوستانی، با فرستادن معماری از ایران به مدینه ساخته شده است. این بنا بر نقل کتاب‌های تاریخ مدینه، تا تخریب اول محکم و استوار باقی مانده و پس از آن دوباره مرمت شده است. با توجه به این مطلب که معمار این بنا ایرانی و فرستاده دربار ایران در عصر سلجوقی بوده و در این عصر، سبک معماری رازی به شکوفایی و بلوغ خود رسیده بوده، به بررسی این سبک معماری در بناهای این دوره پرداخته و با تطبیق مؤلفه‌های به دست آمده بر ساختمان حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام می‌توان دریافت که سبک معماری این بنا نیز از سبک معماری رازی و از الگوی چندگوش‌های گنبددار نزدیک به برج - مقبره پیروی کرده است.

با گونه‌شناسی عناصر سازنده مرقد ائمه بقیع علیهم‌السلام، این نتیجه حاصل شد که گنبد حرم از نوع گنبد دوپوسته میان‌تهی با قوس تیزه‌دار و فاصله حداقلی بین پوسته بیرونی و درونی، به شیوه گردچین است و دیوارهای پشت‌بند موجود در

۱. تصویر حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام از مجموعه خلیلی لندن به شماره ARC.PP116 است. (خامه‌یار، ص ۱۶۶)

۲. تصویر حرم ائمه بقیع علیهم‌السلام متعلق به آلبوم یلدیز در آرشیو کتابخانه دانشگاه استانبول است. (خامه‌یار،

تقاطع هر دو ضلع بنا از نوع توپُر با پلان مستدیر شکل پیوسته و دیوارهای پشت‌بندی، که برای مهار گنبد استفاده شده است، از نوع دیوار پشت‌بند دارای بازشو دستگیره‌ای بدون پایه در پشت گنبد و چفد سردرهای ورودی از نوع چفد مازه‌ای گفته و چفد بازشوه‌های پنجره از نوع چفد مازه‌ای کند است.

یکی از ساختمانیه‌های مهم در سبک رازی به کارگیری آجر در نمای بیرونی ساختمان است. از این رو استفاده نکردن از این نوع آجر در تزئینات نمای بیرونی حرم ائمه بقیع علیهم السلام ما را با احتمالاتی روبه‌رو می‌کند؛ مهم‌ترین این احتمالات، دوری مدینه از خاستگاه این سبک معماری، نبود مصالح مناسب با این کارکرد، اعتقادات بیشتر منطقه جزیره العرب بر جایز ندانستن ساخت بنا برای متوفی و شرایط اقلیمی مدینه و همچنین قتل بانی و معمار در محدوده زمانی تقریبی ساخت بناست.

البته این احتمال می‌رود که نمای آجری به سبک رازی موجود بوده و در سال ۱۲۲۰ قمری به صورت کامل تخریب شده و به دلیل نبود این نوع مصالح، به صورت ساده رها شده است. از طرفی تزئیناتی شبیه بناهای مصری نیز در نمای بیرونی مشهود بوده، که به احتمال زیاد در دوران بازسازی و مرمت‌های این بنا بر آن اضافه شده است.

آنچه پرداختن به سبک‌شناسی و گونه‌شناسی یک اثر معماری را اهمیت می‌بخشد، آن است که این دو می‌توانند عامل پیوندهای اجتماعی، فرهنگی و تقریب مذاهب بین دو جامعه شوند؛ زیرا معماران، محیط را با هدف تأمین فرصت برای روابط طراحی می‌کنند. (دانش‌دوست، ۱۳۹۲ش)

منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۹۹۷م). **الکامل فی التاریخ**، تحقیق عمر عبد السلام تدمری، بیروت - لبنان، دار الکتب العربی.
۲. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷ق). **تحفة النظار فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار**، تصحیح عبدالهادی التازی، رباط - مغرب، مطبوعات اکاديمية المملكة المغربية.
۳. ابن جبیر، محمد بن احمد (۲۰۰۸م). **تذكرة بالأخبار عن اتقافات الأسفار**، بیروت، المؤسسة العربية للدراسات و النشر دار السويدي.
۴. ابن حجر هيثمي، احمد بن محمد (۱۴۳۴ق). **الجواهر المنظم فی زیارة قبر الشريف النبوی المکرم**، بیروت، دار الحاوی.
۵. ابن عساکر، عبدالصمد بن عبد الوهاب (بی تا)، **إتحاف الزائر و أطراف المقيم للساثر فی زیارة النبوی**، تحقیق حسین محمد شکری، بیروت - لبنان، شركة دار الأرقم بن أبی الأرقم.
۶. ابن مازة، محمد بن عمر (۱۳۹۲ش). **لطائف الاذکار**، تصحیح رسول جعفریان، تهران، نشر علم.
۷. ابن نجار، محمد بن محمود (۲۰۰۶م). **الدرة الثمينة فی اخبار المدينة**، تصحیح صلاح الدين بن عباس شکر، مرکز بحوث و
- دراسات المدينة المنورة.
۸. ابوطالبي، عمار (۱۳۹۹ش). «توسعه و تحول ساخت و ساز در بقیع بر اساس گزارش های تاریخی»، **میقات حج**، شماره ۱۱۱، بهار ۱۳۹۹.
۹. افندی باش، شیخ عبدالله (۲۰۰۸م). **الفتوحات الکوازیة الی الاراضی الحجازیة**، بیروت، الدار العربیة للموسوعات.
۱۰. امین، محسن (۱۴۰۳ق). **اعیان الشیعة**، دارالتعارف للمطبوعات.
۱۱. امینی، عالیه (۱۳۸۹ش). «بیان نمادین در تزئینات معماری اسلامی»، **کتاب ماه هنر**، شماره ۱۴۲، تیر ۱۳۸۹.
۱۲. امینی، محمد امین (۱۴۲۸ق). **بقیع الغرقد**، تهران، مشعر.
۱۳. انصاری الجزیری، عبدالقادر بن محمد (۱۳۸۴ق). **الدرر الفرائد المنظمة فی اخبار الحجاج و طریق مكة المعظمة**، قاهرة، المطبعة السلفیه.
۱۴. برتون، ریچاردف. (بی تا)، **رحلة بیروتون الی مصر و الحجاز**، تحقیق عبدالرحمن عبدالله الشیخ، قاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
۱۵. بلوی، خالد بن عیسی (بی تا). **تاج المفروق فی تحلیه علماء المشرق**، تحقیق حسن السانح، محقق، مغرب، صندوق احیاء

التراث الاسلامی.

۱۶. بوركهارت، جون لوئیس (۲۰۰۷م).

ترحال فی الجزيرة العربية، ترجمه صبری محمد حسن و عرب محمد صابر، قاهرة، المركز القومي للترجمة.

۱۷. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۶۶ش). «چفدها و طاقها»، فصلنامه علمی، فنی، هنری، شماره ۲۴.

۱۸. _____، (۱۳۷۰ش). «گنبد در معماری ایران، اثر»، فصلنامه علمی، فنی، هنری، شماره ۲۰.

۱۹. _____، (۱۳۹۳ش). سبک شناسی معماری ایرانی، چاپ شانزدهم، تقریر: شادروان محمدکریم پیرنیا، تألیف غلامحسین معماریان، تهران.

۲۰. حسینی مدنی، سیدمحمدکبریت (۱۴۱۷ق). الجواهر الثمينة فی محاسن المدينة، بیروت، دار الکتب العلمیة.

۲۱. حضیک، احمد بن محمد (۱۴۳۲ق). الرحلة الحجازیة، تحقیق عبد العالی المدبر، الرباط، مرکز الدراسات و الابحاث و احیاء التراث الرباطة المحمدیة للعلماء.

۲۲. خامه یار، احمد (۱۳۹۱ش). «تاریخچه اجمالی گنبد ائمه بقیع باقی»، میقات حج، شماره ۱۱۱.

۲۳. _____، (۱۴۰۱ش). بهشت بقیع، تهران، میراث اندیشه.

۲۴. خوارزمی، محمد بن اسحاق (بی تا)،

إثارة الترغیب و التشویق إلی المساجد

الثلاثة و البيت العتیق، مکه مکرمه - عربستان، مکتبه نزار مصطفی الباز.

۲۵. دانش دوست، مهرداد (۱۳۹۲ش). جامعه شناسی و معماری، ۱۳۸۸ <https://urbanism blogsky.com>.

۲۶. دیاربکری، حسین بن محمد (بی تا)، تاریخ الخمیس فی أحوال أنفس النفیس، بیروت، دار صادر.

۲۷. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۵ق). سیر اعلام النبلاء، به کوشش شعیب ارنؤوط و دیگران، بیروت، مؤسسة الرسالة.

۲۸. رجبی، محمد و مظفری، اکرم (۱۳۹۰ش). مبانی نظری مرمت (بناها و بافت های تاریخی)، مؤسسه انتشاراتی جمال هنر.

۲۹. رحیمی آریایی، افروز و محمودی کامل آباد، محمود (۱۳۹۷ش). «مروری بر اقسام گنبد های ایرانی و دسته بندی آنها بر اساس پوسته، فرم هندسی و اجزاء»، فصلنامه اثر، شماره ۸۱، تابستان ۱۳۹۷.

۳۰. رستمی، ژنیت و جاویدی نژاد، مهرداد و منصور، بهروز (۱۳۹۸ش). «هماهنگی تکنیک، مصالح و محیط زیست و کاربرد آن در زیبایی و عملکرد بناهای سنتی شهرهای کویری ایران»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۴، سال پانزدهم.

۳۱. سمهودی، علی بن عبدالله (۲۰۰۱م).

۳۸. عبدالغنی، عارف (بی تا). تاریخ امراء المدينة المنورة، دمشق، سوریه، دار کنان.

۳۹. عبددری، محمد بن محمد (۱۴۱۹ق). رحلة العبدری، تحقیق علی ابراهیم کردی، دمشق، دار سعد الدین للطباعة و النشر.

۴۰. علی حسین بن خیرات علی (۱۳۸۹ش). منازل قمریة در سوانح سفریة، تهران، نشر علم.

۴۱. عیاشی، عبدالله بن محمد (۲۰۰۶م). الرحلة العیاشیة، تصحیح سعید الفاضلی، ابوظبی، دار السویدی للنشر و التوزیع.

۴۲. فرشته نژاد، سیدمرتضی (۱۳۸۹ش). فرهنگ معماری و مرمت معماری (۱)، اصفهان، ارکان دانش.

۴۳. فرشی (۱۳۹۵ش). ذراع مدینه، قم، نشر مؤرخ.

۴۴. فطیر خورانی، الناز (۱۳۹۲ش). ساخت پل ماکارونی، پروژه های دانش آموزی، سایت تبیان.

۴۵. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۲۰۰۲م). المغانم المطابفة فی معالم طابة، مدینه منوره، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنوره.

۴۶. قیسی، محمد بن احمد (۱۹۶۸م). انس الساری و السارب من اقطار المغرب الی منتهی الآمال و المآرب سید الاعاجم و الأعارب، تصحیح محمد الفاسی، فاس، بی تا.

وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، تحقیق قاسم السامرائی، مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامی.

۳۲. شرقی الفاسی، محمد بن الطیب (۲۰۱۴م). الرحلة الحجازیة، تحقیق نورالدین شوید، ابوظبی، دار السویدی للنشر و التوزیع.

۳۳. صادق پاشا، محمد (۱۹۹۹م). مشعل المحمل، تحقیق محمد همام فکری، بیروت، بدر للنشر و التوزیع.

۳۴. ضرغامی، اسماعیل و سادات، سیده اشرف (۱۳۹۶ش). تکنولوژی و معماری بومی، تهران، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.

۳۵. عباسی، احمد بن عبدالحمید (بی تا). عمدة الأخبار فی مدینة المختار، تصحیح محمد طیب الانصاری و اسعد درابزونی الحسینی، مكتبة الاعیان.

۳۶. عبدالجلیل قزوینی، عبدالجلیل بن ابوالحسین (۱۳۵۸ش). النقص، تهران، انجمن آثار ملی.

۳۷. _____، (۱۳۹۱ش)، بعض مثالب النواصب فی نقص بعض نواقض الروافض، تصحیح میرجلال الدین محدث ارموی، به کوشش محمدحسین درایتی، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، تهران، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۴۷. کریمی، نرگس و ایوبی، رضا و حیدری، داریوش (۱۳۹۵ش). «گونه‌شناسی و سیر تحول پشت‌بندها از ابتدا تا انتهای دوران تاریخی در معماری ایران»، باغ نظر، شماره ۴۰، مرداد و شهریور ۱۳۹۵.
۴۸. _____، (۱۳۹۷ش). «گونه‌شناسی دیوارهای هو در معماری ایرانی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۰، پاییز ۱۳۹۷.
۴۹. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۷ش). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۵۰. لنگ، جان (۱۳۸۳ش). آفرینش نظریه معماری، ترجمه: علیرضا عینی‌فر، تهران، دانشگاه تهران.
۵۱. محمدمرادی، اصغر؛ محب‌علی، محمدحسین؛ امیرکبیریان، آتس‌سا (۱۳۸۹ش). دوازده درس مرمت، تهران، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۵۲. مرادی، امین و عمرانی، بهروز و موسوی حاجی، سیدرسول (۱۳۹۸ش). «نقدی بر ساختار کلی سبک رازی بر اساس تحلیل دو گونه ی مقبره و گنبد خانه در معماری دوران سلجوقی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۲۳، تابستان ۱۳۹۸.
۵۳. مراغی، ابوبکر بن حسین (۱۴۳۰ق). تحقیق النصره بتلخیص معالم دار الهجرة، تحقیق ابویعقوب نشأت کمال، فیوم - مصر، دار الفلاح للبحث العلمي و تحقیق التراث.
۵۴. مرجانی، عبدالله بن عبدالملک (۲۰۰۲م)، بهجة النفوس و الاسرار فی تاریخ دار الهجرة النبوی المختار، تحقیق محمد عبدالوهاب فضل، بیروت، دار الغرب الاسلامی.
۵۵. مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۹ش)، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۵۶. مطری، محمد بن احمد (۱۴۲۶ق). التعریف بما انست الهجرة من معالم دار الهجرة، سلیمان الرحیلی، ریاض، داره الملك عبدالعزيز.
۵۷. مکناسی، محمد بن عبدالوهاب (۲۰۰۳م). رحلة المکناسی، تصحیح محمد بو کبوط، ابوظبی، دار السویدی للنشر و التوزیع.
۵۸. نابلسی، عبدالغنی (۱۹۹۸ق). الحقیقة و المجاز فی رحلة بلاد الشام و مصر و الحجاز، تصحیح ریاض عبدالحمید مراد، دار المعرفة.
۵۹. نجمی، محمدصادق (۱۳۸۶ش). تاریخ حرم ائمه بقیع و آثار دیگر در مدینه منوره، تهران، ایران، نشر مشعر.
۶۰. ندیمی، هادی (۱۳۹۸م). «تبیین مفهوم سبک‌شناسی معماری با معرفی رویکرد جدید در سبک‌شناسی معماری ایران (با

انگیزه حفاظت معماری)»، معماری اقلیم
گرم و خشک، شماره ۱۰، پاییز وزمستان
۱۳۹۸.

۶۱. هیلن برند، روبرت (۱۳۸۰ش).
معماری اسلامی، چاپ اول، ترجمه دکتر
باقر آیت اللهزاده شیرازی، انتشارات روزنه.
۶۲. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله
(۱۹۹۵م). معجم البلدان، بیروت، دار
صادر.

**63. Rapoport, Amos (1990).
Vernacular Architecture, in
Turan m., (eds.) ; Current
Challenges in the
Environmental Social
Sciences, Avebury, Aldershot,
England, 96.**